

Хоконлик даврида Ўрта Осиё халklarининг иктисодий ва маданий хаёти

Туркий элатларнинг кенг шаркий худудларда кадим-кадим даврлардан буён яшаб, ўзларидан муносиб маданий из колдириб келганлигини жуда кўплаб тарихий манбалар хам тасдик этади. Мўътабар Хитой манбалари, машхур «Ўгизнома», Урхон-Энасой ёзувлари, Култегин битиклари бунга ишончли гувохдир. Олтой, Тува хамда уларга туташ худудларда турли туркий кабилалар, чунончи, Ашин, Аргу, Угиз, Тўккиз ўгиз, Ўттуз татар, Карлук, Китан, Толис, Турк, Уйгур, Тўкри (тохарлар), Курикан, Дуба (туба-тува) ва бошқалар яшардилар.

VI аср бошларида Олтой ўлкасида сиёсий жараёнлар фаоллашади. Ўша пайтда hozирги Мўгулистон ва қисман Хитойнинг шимолий худудлари устидан Жужан хонлиги хукмронлик қиларди. VI аср бошларида Олтойдаги туркий кавмлар орасида Ашин уругининг мавқеи кўтарилади. Ашин уругига мансуб Асан ва Туу 460-545 йилларда бошқа уругларни ўзларига бўйсундирадilar ва Олтойда туркий кабилалар иттифокига асос соладилар. Туунинг ўгли Бумин Теле кабиласини хам бўйсундиради. Бумин Жужан хонлигига тобеликдан чиқиш учун курашади ва 551 йилда Жужан хонининг кўшинларини енгиб, уларни ўзига бўйсундиради. Бумин 552 йилда Хокон деб эълон қилинади ва янги давлат - Турк хоконлигига асос солади. Унинг пойтахти Олтойдаги Ўтукан шаҳри эди. Хоконлик тез орада кучайиб, унинг довруги ортиб борган. У кўп бор Хитойга юришлар қилиб, унинг бир канча худудларини босиб олган. Хитой подшолиги Турк хоконлигига хар йили ўлпон тарикасида юз бўлакдан иборат ипак мато бериб туришга мажбур бўлган. 553 йилда Буминхон вафот этгач, хокимиятга унинг катта ўгли Муганхон (553-572) ўтиради. Муганхон 558 йилда жўжанларга сўнги бор қаршилик зарба бериб, ўз давлати хукмронлигини Тинч океангача бўлган худудларда мустахкамлайди. Унинг амакиси Истами (унга «Ябгу» - баходир унвони хам берилган) бўлса, бу даврда хоконлик худудини гарбга томон кенгайтириб, Еттисув, Қашқар ва бошқа худудларни эгаллайди. 563-567 йиллар давомида Истами ябгу кўшинлари эфталийлар давлатига кетма-кет қарбалар бериб, Ўрта Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ерларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бунинг оқибатида Эфталийлар давлати кулайди. Турк хоконлиги Ўрта Осиё ерларини ишғол этгач, унинг худудлари бевосита Эрон чегарасига туташади.

Хоконлик Эрон билан яхши кўшничилик, савдо-сотик алокаларини ўрнатишга интилади. Шу мақсадда Эрон шохи Хусрав I Ануширвонга турк маликаси узатилади, Эронга элчилар юборилади. Бирок Турк хоконининг Эронга икки бор юборган элчилари фаолияти муваффиқсиз чиққач, Эроннинг хоконлик билан муроасага бормаслиги, унинг катъий душманлиги маълум бўлади. Бунинг боиси Эрон шохининг Ўрта Осиё худудларига даъвогарлигида эди. Бу эса, шубҳасиз, бир неча бор хоконликнинг Эрон билан урушлар олиб боришига сабаб бўлади. Истами кўшинлари Эрон шохи Хисрав I ни енгади. Эрон шохлари Турк хоконлигига 400 минг Византия тиллоси хажмида товон тўлашга мажбур бўлади. Муганхон ва унинг авлодлари гарбда Кора денгизга қадар худудларни забт этиб ўзларига бўйсундирганлар.

Турк хоконлиги 568-569 йилларда ўша даврнинг қудратли давлати-Византия билан иктисодий ва савдо-сотик алокаларини ўрнатишга интилиб, сугд савдогари Маниах бошчилигидаги элчиларни у ерга юборади. Элчилар император Юстиниан II қабулида бўлади. Шундан сўнг Византиянинг Земарх бошлик элчилари хоконлик давлатига келади. Бу эса шу давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва савдо-тижорат муносабатларини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этган.

Турк хоконлари Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилса-да, бироқ ўзлари бу худудга кўчиб келмаганлар. Улар Еттисув ва бошқа худудлардаги бош қароргоҳларида қолиб, бўйсунган худудларни маҳаллий ҳукмдорлар орқали бошқариб, улардан олинадиган солиқ-ўлпонлар ва тўловлар билан қифояланганлар. Бундан кўринадики, Турк хоконлиги даврида бу худуддаги мавжуд маҳаллий давлат тузилмалари, уларнинг бошқарув тизимлари сакланиб, ички сиёсат бобидаги мустақил фаолиятлари давом этган.

Хоконлик истисно ҳоллардагина ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралашган. Бу нарса кўпроқ ташки сиёсат, халқаро савдо-сотик масалаларига дахл этарди. Хитой манбаларида таъкидланганидек, Зарафшон, Амударё ва Кашқадарё воҳаларида бу даврда 9 та мустақил ҳокимлик мавжуд бўлган: Самарканд, Иштихон, Маймурғ, Кеш, Нахшаб, Кушон, Бухоро, Амударё ва Андхой шулар жумласидандир. Айниқса Самарканд, Бухоро, Хоразм ва Чоч (Тошкент) ҳокимликлари ўзларига анча мустақил бўлганлар. Бухорхудотлар зарб этган танга пуллар кенг муомалада бўлган. Шу билан бирликда бу нисбатан мустақил ҳокимликлар ўртасида ўзаро қураш, ички зиддиятлар ҳам тўхтовсиз бўлиб турган. Бу эса маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмушини ночор ахволга дучор этган. Масалан, 585-586 йилларда Бухорода зодагон деҳқон ва бой савдогарларга қарши кўзғолон кўтарилди. Унга Абрўй бошчилик қилади. Хокон Қорачўрин кўшинлари кўзғолонни бостириб, кўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Бўйсундирилган худудларни маҳаллий ҳокимлар орқали бошқариш тартиби хоконликни заифлаштира борди. Натижада VI асрнинг 80-йиллари охирида Турк хоконлиги икки қисмга бўлиниб кетади.

Гарбий турк хоконлиги (унинг таркибига Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон ва Жунгария (Хитойнинг шимолий гарби) худудлари кирган). Шарқий турк хоконлик (унинг таркибига Мўғулистон худудлари кирган). VII асрда гарбий хоконликда шаҳарлар ривожланиши, Эрон ва Хитой билан кизгин савдо-сотик ва дипломатик алоқалар қузатилган.

Дарҳақиқат, Хитойда Тан сулоласи (618-907йил) ҳукмронлиги даврида Гарбий Турк хоконлиги билан Хитой ўртасида фойдали алоқалар кенг йўлга қўйилади. Масалан, 627-644 йилларда Ўрта Осиёдан Хитойга 9 марта савдо қарвонлари юборилган. VII асрнинг 30-йилларида хоконлик худудларини кезган хитойлик сайёҳ Сюан Цин Исиккўл, Чу водийси, Чоч, Самарканд, Бухоро қаби жойларнинг анча гавжум ва обод

бўлганлигини кайд этади. Тан сулоласи 659 йилда Шаркий Турк хоконлигини ўзига бўйсундиради.

VII аср иккинчи ярмида анча кучайган Хитой Ўрта Осиё худудларини ҳам ўз кўл остига киритиш пайига тушади. Бирок 670 йилда тибетликлар бош кўтариб, шаркий Турк хоконлигини янгидан тиклаганларидан сўнг ва бу давлат Хитой учун кутилмаган хавф-хатарни келтириб чиқаргач, эндиликда Хитой Ўрта Осиёга бўлган ўз даъвосидан вақтинча воз кечади. Унинг эндиги бутун диккати Тибетга қаратилади. Бу даврда Ўрта Осиё худудларида Гарбий Турк хоконлиги таъсири тобора заифлашиб боради. Бунга махалий хокимликлар ўртасидаги ички зиддиятлар, ер-мулк учун ўзаро курашлар ҳам сабаб бўлади. Бу эса пировардида бу худудларнинг араб истилочилари томонидан босиб олинишига сабаб бўлди.

Турк хоконлигининг шаркий ерларидан фаркли ўларок Гарбий худудда ахолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзи, маданий даражаси нисбатан юкори бўлган. Негаки, шаркий худудларда яшаган кўпчилик кўчманчи туркий элатларда уруг-кабилачилик муносабатлари ҳамон кучли сақланган. Ахолининг куйи табакаси будун ёки кора будунлар деб аталган. Уруг-кабиланинг номдор вакиллари «беклар» деб юритилган. Жамоани хокон ва зодаганлар кенгаши - «Курултой» бошқарган. Ўрта Осиё ерларида эса бу даврда дехкончилик, богдорчилик ва узумчилик сохалари юксак даражада ривожланган. Ўлканинг Фаргона, Хоразм ва Зарафшон вохаларида кўплаб сув айиргичлар, каналлар, сув хавзалари бунёд этилган.

Фаргона ва Сугдда ахолининг бир кисми тоғ-кон ишлари билан ҳам машгул бўлган. Бу ерларда олтин, мис, темир эритиш, улардан керакли асбоб-анжомлар ишлаш яхши йўлга кўйилган. Шунингдек, Илокда кўргошин, кумуш, Шахрисабзда эса кизил туз казиб олинган.

Хоконлик даврида шаҳарлар ҳаёти хийла ривож топган. Бухоро, Самарканд, Иштихон, Тошкент, Исфара, Кубо (Кува), Косон каби шаҳарлар ўша даврнинг анча тараккий этган хунармандчилик ва савдо-сотик марказлари хисобланган. Буюк ипак йўли бу шаҳарларнинг халқаро савдода фаол иштирок этишини таъминлаган. Ўрта Осиёлик кўли гул хунармандлар, тўқувчилар, заргарлар, мисқару темирчилар, кўнчию курулсозлар ишлаб чиқарган нафис, харидоргир буюмлар, асбоб-анжомлар турли юртларга юборилган. Махаллий хунармандлар ишлаб чиқарган рангли шисалар, зотдор отларга халқаро микёсда талаб катта бўлган. Бу даврнинг ўзига хос муҳим ўзгаришларидан яна бири-бу Ўрта Осиё кулолчилиги хунарининг юксак санъат даражасида ривожланганлигидир.

Бу даврда ҳам юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг янги-янги бетимсол намуналари яратилди. Турли олимлар мутахассислар баҳсига сабаб бўлган Турк-руин, Урхон-Энасой ёзуви, Култегин битиклари, Билга хокон ёдномаси ва шу сингари ноёб топилмалар турк ёзма маданиятнинг қадимийлиги ва ранг-баранглигига гувоҳлик беради. 1970 йилда Алмати яқинидаги «Иссик» деган жойдан топилган ва фанга «Иссик ёзуви» номи билан кирган туркий ёзув ҳам бизнинг ёзув тарихимизга оид қарашларимизни янада бойитади. Эндиликда топилган ноёб ашёи далиллар асосида туркий ёзувнинг тарихи милoddан аввалги П-1 асрларга бориб туташиси маълум бўлди. Туронзаминда туркий ёзув билан бир қаторда сугд ва хоразм ёзувлари ҳам кенг қўлланилган. Сугд ёзуви 22 та белгидан иборат бўлиб, чапдан ўнгга қараб ёзилган. Шаҳарларда сўгд-турк икки тиллиги расмий одат бўлганлиги ҳақида Махмуд Кошгарийнинг «Девони лугатит турк» (XI аср) асарида ҳам қайд этиб ўтилган. Бу

ёзувларда улуг аждодларимизнинг катта тарихи, бой маданиятига оид мислсиз

маълумотлар акс этган. Яна шу нарса диққатга сазоворки, ўша даврларда улуг аждодларимиз ўз навкирон насллари тўғрисида ҳам муттасил кайгурганлар. Шу боисдан ўсмир 5 ёшга тўлиши билан уни билим олишга йўллаб, даставвал, хат-савод ва ҳисоб-китобни ўрганишга жалб этганлар. Болалар ўсмир-балогат ёшига етгач эса уларни дунё таниш, савдо-тижорат ишларини ўрганиш учун махсус вакиллар хомийлигида хорижий элларга юборганлар.

Турк хоконлигида яшаган халкларнинг диний эътиқоди, тасаввурлари ҳам турлича бўлган, кўп ҳудудлик ҳукм сурган. Бу эса уларда турли хил осмоний ва ер жисмлари - куёш, ой, ер-сув, хайвонлар ва бошқа нарсаларга сизинишликни келтириб чиқарган. Осмон худоси Тангри турк кавмларининг энг олий худоси ҳисобланган. Ҳозирда ҳам «Тангри» ибораси Аллоҳ номига нисбат сифатида қўлланилади.

Ўрта Осиё халклари орасида зардуштийлик дини билан бир каторда жойларда буддизм, монийлик, христианлик динларига эътиқод қилишлик ҳам кенг расм бўлган. Бу нарса қадимги аждодларимизнинг тор, биқик холда ҳаёт кечирмасдан балки бошқа қўп кавмлар, элатлар билан боғланиб, аралашиб, маънавий жихатдан яқинлашиб ҳаёт кечирганликларидан далолат беради.

Ўрта Осиё халклари орасида тасвирий санъат ўзига хос услубда ривожланган.

Жумладан, Варахша харобаларидан топилган сарой бинолари деворлари пештоқларига битилган ранг-баранг, бир-биридан нафис ва жозибадор расм-суратларни (қуролланган ёхуд ов қилаётган жангчи аскарлар, оқ филлар, туялар, отлар ва бошқа хил хайвонлар, паррандаю даррандалар ва ҳоказо) кўздан кечирар эканмиз, бунда аждодларимизнинг ноёб истеъдоди ва ақл-заковатига тан берамиз ва бундан ўзимизда гурур туямиз.

Шундай қилиб, Турк хоконлиги ўз даврида кенг ҳудудларга ёйилган энг йирик давлат бўлган. Унинг ҳукмдорлари Хитой, Эрон ва Византия билан бўлган муносабатларда узок йиллар ўз таъсирини ўтказганлар. Шу билан биргаликда хоконлик даври моддий ва маънавий маданияти, унинг нодир намуналари Туронзамин халкларининг тўлақонли турмуш тарзини ўзига хос йўсинда акс эттириб қолмасдан, улар бобоқалонларимиз даҳосининг теранлигидан, уларнинг юксак ижодкорлиги, изланувчанлигидан ҳам шаҳодат беради.